

ТРАДИЦІЙНА УСНА НАРОДНА ПРОЗА: СУЧАСНИЙ СТАН І ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасний світ перебуває в процесі неупинних і динамічних змін, руйнування й творення, занепаду й становлення. Докорінно змінюється не лише наше довкілля, але й сам характер спілкування між людьми, коли під шаленою зливою інформації ми змушені прискорювати темп свого життя. За цих умов сфера побутування традиційних фольклорних форм неминуче звужується. Тому все частіше лунають голоси, занепокоєні долею усної творчості, усе більш виразна в них нотка тривоги. Емоційні оцінки стану традиції, безперечно, небезпідставні, проте лише глибоке наукове осмислення процесів, що відбуваються, вивчення фольклорного репертуару в цілому та характеру побутування творів окремих жанрів може дати об'єктивну оцінку явища.

При розгляді сучасного стану народної творчості (умовно визначаємо цей період як другу половину ХХ сторіччя) часто панують альтернативні рішення й оцінки: від визнання оповідальної традиції, а особливо її частини — казки, — приналежністю пасивного репертуару до вкрай оптимістичних характеристик цього процесу. Останні нерідко викликають спротив, бо підсвідомо пов'язуються з офіційно-державним оптимізмом радянської доби, коли неодмінно декларувалася теза про розквіт народної культури. Багатомірне й складне життя традиції можна осягнути лише через глибоке пізнання якомога ширшого кола реальних її виявів. Тож перше питання, що постає у зв'язку з цим, — чи має сучасна українська фольклористика міцне підґрунтя, яке б забезпечувало її студіям належну повноту й неспростовність висновків. Кількість публікацій сучасних записів казок досить значна¹. Йдеться передусім про збірки П. Лінтура, М. Гиряка, С. Пушика, М. Івасюка, С. Далавурака, І. Сенька, М. Зінчука, П. Медведика, О. Ошуркевича. Значно менша кількість публікацій сучасних записів неказкової прози².

Крім опублікованих текстів, у розпорядженні фольклористики є й багаті матеріали державних архівів та приватних колекцій.

Збирацьку роботу здійснюють не лише наукові та освітні установи (зазначимо, що за браком фінансової підтримки нині ряд учбових закладів змушений відмовитися від проведення фольклористичної практики студентів), але й численні збирачі, часом фольклористи не за фахом, а за покликанням, що живуть і працюють у різних регіонах України. Саме завдяки їх праці наука одержує цінні відомості щодо функціонування тих чи інших фольклорних творів, активності та ареалів їх побутування, кола носіїв, їх вікові, статеві, соціальні характеристики, необхідні для того, щоб уявити картину реального життя твору. Зайве й говорити, що жодному найбільшому дослідницькому колективу виконання цієї роботи у повному обсязі без допомоги збирачів, що працюють безпосередньо в тих чи

інших осередках і мають змогу спостерігати фольклорні явища у живому функціонуванні, непосильне. Через це високу оцінку здобула робота таких збирачів як П. Гальченко, І. Безручко, І. Гурін, О. Ошуркевич, П. Пойда, А. Яківчук.

Попри досить широку збирацьку роботу нині, однак, не здійснюється систематичне експедиційне обстеження усіх регіонів країни, і, на жаль, досвід етнографічної комісії ВУАН, яка у 20-і роки спромоглася силами невеликої групи фахівців та величезної армії аматорів-збирачів “зняти” синхронний зріз традиції, зафіксувати найрізноманітніші явища традиційної культури, залишається досі унікальними. Здійснення аналогічної роботи за нинішніх умов навряд чи можливе, адже слід констатувати, що причини економічного порядку відіграють тут не останню роль.

Поряд із регіональним обстеженням надзвичайно показовими для аналізу динаміки змін у традиції є також матеріали повторних експедиційних виїздів “слідами” збирачів минулого й нинішнього сторіччя. Таку роботу впродовж останніх років здійснюють фольклористи ІМФЕ НАН України. Це експедиції слідами П. Лінура (с. Горінчеве Хустського р-ну Закарпатської обл.), В. Лесевича (с. Денисівка Лубенського р-ну Полтавської обл.), В. Милорадовича (села Лубенського р-ну Полтавської обл.), П. Гнідича (села Роменського р-ну Сумської обл.), О. Малинки (села Носівського р-ну Чернігівської обл.)³. Метою їх є визначення характеру змін у побутуванні традиції, а зібрані матеріали стають надійною емпіричною базою для висновків з широкого кола питань: від аналізу сюжетного складу традиції та кола її носіїв до розгляду специфіки побутування окремого твору та особливостей його втілення на значному часовому відтинку. Ця робота розрахована на тривалий період, проте її перевагою є те, що на противагу емоційним оцінкам, які часом даються стану традиції, вона дає науково вивіреним матеріал для розгляду реальних процесів, що відбуваються в окремих фольклорних осередках. Узагальнення ж таких матеріалів даватиме більш точні висновки, ніж зіставлення різночасових записів, здійснених протягом тривалого часу на терені всієї національної традиції.

Вивчення та збирання народної прози здійснюється не лише в Україні, а й за її межами. Глибоке й усебічне дослідження цього питання ще попереду, тим більш вагомими видаються набутки фольклористів, що працюють у Східній Словаччині (М. Гиряк, М. Мушинка, М. Шмайда)⁴ та Румунії (І. Ребошапка)⁵. Особливо цікавим є багатотомне зібрання М. Гиряка, яке знайомить із репертуаром оповідачів при досить детальному описі сучасної української прозової традиції у Східній Словаччині. Наявні матеріали, таким чином, дають підстави не лише для осмислення загальних тенденцій сучасного функціонування традиції, але й для окреслення основних напрямків та методів її дослідження.

Оцінюючи нинішній стан розвитку оповідацької традиції в Україні, не можна не відзначити, що активність її функціонування у різних регіонах неоднакова. Більша збереженість традиції на заході та в Закарпатті зумовила й те, що саме ці території виявилися найбільш дослідженими. Проте всебічний розгляд питання із використанням архівних матеріалів, проведення експедиційних досліджень, зокрема на Полтавщині, Сумщині, Черкащині, Чернігівщині та Донеччині, залучення до збирацької роботи більш широкого кола збирачів дозволяє дещо уточнити цю картину і показати, що народна проза нині функціонує на всій території України. Слід говорити, очевидно, і про недостатню обстеженість частини областей, слабку збирацьку роботу, неохопленість їх експедиційними дослідженнями і поставити це питання як першочергове. Активність функціонування традиційних творів у західних областях, безперечно, пов'язана з історичною долею цих регіонів, зокрема Карпат, чим і зумовлена збереженість тут ряду архаїчних форм матеріальної та духовної культури народу. Дослідження їх є надзвичайно важливим джерелом вивчення фольклору, проте було б помилковим концентрувати всі зусилля збирачів лише в даних регіонах.

Сучасне функціонування прозової традиції, як і фольклору в цілому, зумовлене його внутрішніми законами, але водночас і позначене змінами

в суспільній свідомості та побуті. Видозмінюється не лише предмет дослідження фольклористики, удосконалюються й наукові уявлення про нього. Це пов'язано передусім з усвідомленням того, що усна традиція є не лише витвором артистичного генія народу, але й складовою процесу повсякденної усної комунікації. Фольклорні жанри є водночас і жанрами мовлення, особливо легко спостерегти це на пареміях — прислів'ях та приказках, однак це властиво й казкам та анекдотам і багатьом іншим жанрам (напр., коли казка чи анекдот не вітворюються повністю у розмові, а лише нагадуються окремим словом, виразом, штрихом, проте виконують свою комунікативну функцію, бо добре відомі співрозмовникам). Власне, усне спілкування завжди пов'язане з фольклорними формами, навіть у тому разі, коли воно за складом учасників та темою далеке від норм традиційного середовища. І в цьому розумінні усна прозова традиція має потенційну спроможність існування доти, поки існуватиме потреба спілкування між людьми.

Питання про те, чи є естетична функція визначальною при розгляді явищ фольклору, не раз прямо чи опосередковано дебатовалося як у вітчизняній, так і в зарубіжній фольклористиці. Визнаною є думка про можливість розрізнення жанрів через своєрідне співвідношення функцій, властиве творам, а також про те, що це співвідношення історично мінливе, як і самі уявлення про естетичне. Але у практиці вітчизняної фольклористики естетичний критерій, який часто розглядається дуже вузько, лише як художні особливості твору, а не всього комплексу виконавства з властивими йому характерними жестами, мімікою, інтонаціями і специфічним текстовим втіленням твору в певних комунікативних ситуаціях, нерідко слугує основним, і то не лише при публікації, а й при збиранні чи розгляді процесів функціонування традиції. При цьому з поля зору дослідників не виправдано випадає значна частина матеріалів. Реальним підґрунтям цього виявляється панування літературознавчих та недооцінка етнологічних методів дослідження, а також своєрідна романтична орієнтація частини національної фольклористики⁶, зумовлена чинниками суспільно-політичного характеру.

Якщо ж врахувати, що протягом ряду десятиріч до цих критеріїв незмінно долучався ще й ідейно-тематичний, то стає зрозумілим, чому українська фольклористика нині має лише вкрай скупі відомості про реліктові явища прозового фольклору (вони часом зберігалися лише "дефектними" текстами), про сюжетний склад демонологічної прози, про фольклор січових стрільців, вояків УПА, особливості розвитку анекдотів тощо. Ці втрати, на жаль, слід визнати невідшкодованими, адже невеликі колекції, що є нині у розпорядженні фольклористів, не можуть бути визнані цілком репрезентативними.

Осмислюючи сучасний стан розвитку фольклорної прози, дослідники усе частіше відзначають важливість і плідність нетрадиційних підходів до проблеми, впровадження яких могло б зарадити справі.

Міжнародна практика вивчення прозової традиції дає приклади такого сміливого розширення меж предмета, затушення до його сфери ряду явищ, дослідження яких досі з різних причин не вважалося доцільним. В. Гашпарикова зазначає з цього приводу, що хоча "класичне" визначення фольклору і було переглянуте, дослідницькі роботи все ще відзначаються певним стереотипом. Хоча дослідники й не орієнтуються виключно на селянські прошарки населення, як основного носія фольклорних традицій, в їх роботах, однак, велика увага приділяється сільському середовищу, причому міська агломерація залишається осторонь⁸. Причин такого явища чимало. Це й своєрідні упередження вчених, і певна інертність, неготовність сприйняти нові явища, включити їх до кола фольклору, і пов'язана зі звуженням сфери функціонування української мови російськомовність великих міст, а звідси й порівняно менша частина українських фольклорних форм у фольклорі міста, і свідоме відкидання ряду текстів як нефольклорних через упереджене ставлення дослідників до їх змісту. В цьому разі місце здорового глузду й реального осмислення конкретної практики, на жаль, заступає міркування ідеологічного плану. Щоб виразніше окреслити цю особливість збирацької

практики попереднього періоду, наведу одне досить красномовне, проте, на жаль, риторичне для нашої фольклористики питання: чи привертати увагу збирачів твори, які хоч і не здобути усталеного жанрового визначення, проте мають, на наш погляд, всі підстави для того, щоб фольклористика звернула на них увагу. Вони, як правило, розпочинаються своєрідною вступною формулою на зразок: “А ти знаєш, кажуть, що...” Вона засвідчує усний та традиційний характер наступного тексту. Твори на зразок чуток та поголосок, на жаль, нашою фольклористикою “не помічалися” й не вивчалися. Через це й наш огляд, безумовно, відбиватиме неповноту матеріалів, на яких він вимушено ґрунтується.

Прозова традиція найбільш досліджена у царині казки. Незважаючи на досить добру збереженість її сюжетного фонду (покажчик, створений на основі сучасних записів казки, що зберігаються у рукописних фондах ІМФЕ, фіксує переважну більшість сюжетів, які були властиві українській казці у ХІХ ст.), вона все ж поступово виходить з активного побутування, хоча, на наш погляд, все ще є живою традицією. В ряді випадків, однак, доводиться говорити не про реальне побутування творів, а лише про певну “глибину” фольклорної пам’яті, коли якийсь твір не наводиться повністю, хоча й відомий слухачам та виконавцям. Фольклорні сюжети, зокрема ті, що властиві побутовим казкам та анекдотам, “живуть” не лише у формі оповіді, а й нерідко дають поживу фантазії сільських штукарів та витівників. І. Сенько, розповідаючи про обдарованого оповідача, чудового знавця пісень М. І. Шопляка відзначає, що, за спогадами односельців, його витівки іноді були й своєрідним обігруванням традиційних сюжетів¹⁰. Звичайно, не виключено й те, що народна фантазія приписує йому вчинки інших жартівників¹¹, проте й наші власні експедиційні спостереження, зокрема зроблені на Донеччині та Чернігівщині, свідчать про поширеність явища і переконують у реальності такого обігрування, що, на нашу думку, є ще одним свідченням життєвої сили традиції, її органічного зв’язку з днем сьогоднішнім.

Досить істотних змін зазнали нині форми побутування казки. Тривалий час, принаймні протягом останніх сторіч, вона функціонувала переважно як явище естетичного порядку, інші ж, позаестетичні, функції якщо подекуди й зберігались, то лише як рудименти, що відображали розмаїтість функцій жанру на архаїчних етапах його розвитку. Цікаво, що поодинокі згадки про ці досить незвичні функції, своєрідні нагоди оповідання та заборони на початку сторіччя ще можна було зафіксувати від казкарів. Проте й для виконання естетичної функції казки тривалий час існувала регламентація або ж проста “прив’язаність” до певних побутових традиційних ситуацій. Дослідники зазначають, що казки “оповідалися при різних нагодах: під час вечорниць, під час порення пір’я, під час сезонних жнивних робіт увечері в пеливні, де спати жінці, в часі відпочинку від будь-якої колективної праці тощо. Нерідко казкарі стверджують, що казки оповідалися на пасовиську, в “колибі” лісорубів, в лікарні, в казармах, у в’язниці, в хаті мерця, в хаті сусіда-казкаря, в хаті сусіда, куди сходилися “надовечері”¹². “Багато казок можна було почути по млинах, та сукновальнях, коли людям доводилося “засиджувати” ряд”¹³.

Природно, що нині, коли засоби задоволення культурних та естетичних потреб докорінно змінилися, більшість із згаданих ситуацій перестали супроводжуватися оповіданням казок, принаймні фантастичних. Побутова ж казка, і особливо анекдот, є ще досі активним складником навіть щоденного побутового спілкування. Водночас своєрідний “фольклорний занепад” тих чи інших традиційних побутових ситуацій супроводжується активним переходом казки до дитячої аудиторії. Спостерігаючи це явище, фольклористи відзначають, що нині казки перейшли до сімейного кола, стали фактором виховання. У зв’язку з цим відбулися й зміни у складі носіїв казки, зокрема казок про тварин. Тепер це переважно жінки — мами й бабусі.

Таким чином зміни у способі функціонування казки пов’язані з її змістовими та естетичними характеристиками, а втрата функцій чи зміни у їх співвідношенні виявляються істотними в цьому процесі¹⁴.

Повноцінне функціонування традиції передбачає не лише досить широке знання текстів рядовими носіями, що, безперечно, є надзвичайно важливим і показовим, але й існування визначних майстрів-оповідачів, репертуар яких не обмежується одним чи двома десятками текстів, а є набагато ширшим. Чи є ж нині в українській прозовій традиції такі носії? Можна з упевненістю відповісти на це запитання ствердно. Цілу когорту видатних казкарів “відкрив” свого часу П. Лінтур. Серед них імена Андрія Катина, Василя Короловича, Василя Феєра, Хоми Плешинця, Юрія Ревтя та багатьох інших¹⁵. Про характер їх творчої манери та особливості репертуару можна скласти досить докладне уявлення з публікацій самого П. Лінтура, а також зі здійснених по його смерті на основі друкованих та архівних джерел видань. Активна збирацька робота П. Лінтура дала, безперечно, надзвичайно цінні й важливі матеріали для осмислення сучасного стану традиції, проте попри всю унікальність його досліджень можна відзначити, що прекрасних знавців казки вдалося розшукати не лише йому. І цей факт є ще одним свідченням того, що традиція функціонує досить активно. Лише протягом останніх десятиріч було опубліковано ряд збірок, що репрезентують репертуар прекрасних високообдарованих носіїв, таких, як Доня Юрчак¹⁶, М. Шопляк (Козак)¹⁷, значну кількість казок було записано М. Зінчуком від Петра Худишина, Катерини Дуб’як¹⁸, Д. Скаженюка¹⁹, Г. Дем’яном — від К. Цісовської²⁰, І. Хлантою — від Д. Юрика²¹.

Можна назвати й казкарів, з якими довелось працювати нам. Це О. Заєць з с. Литвяків Лубенського р-ну Полтавської обл., О. Канівель з с. Малих Бубнів Роменського р-ну Сумської обл., С. Зінченко з с. Сорочівки Золотоніського р-ну Черкаської обл., М. Труш з с. Плоского Новосівського р-ну Чернігівської обл.

Близько 140 казкарів нині відшукали збирачі у Східній Словаччині. Серед них такі знавці, як Микола Дутко, Петро Ілько, Андрій Кимак, Марія Пірош, Юрко Шамулка, чий репертуар, зафіксований фольклористами, вимірюється не одним десятком казок²². Прекрасних знавців казки знає й українська оповідальна традиція Румунії. Серед них Михайло Томнюк, Іван Попович, Василь Цола²³.

Оповідачі зі значним репертуаром мають відповідну слухачську аудиторію. Склад її може змінюватися: казки переважно оповідаються в родинному колі дітям чи онукам, анекдоти — в колі дорослих. Таким чином забезпечується міжпоколінна трансмісія текстів. У окремих родинах можна простежити принаймні декілька поколінь оповідачів, які успадковують досвід старших (батька, матері, бабусі, дідуся). Прикладом є родина М. Труша. Він сам та його сестра Т. Яковенко навчилися оповідати казки від батька, а онуки переймають казки від нього. Варто зазначити, що його варіанти казок надзвичайно близькі до зафіксованих тут у 1889—1890 рр. О. Малинкою.

Нині прозова традиція розвивається у своєрідних умовах, коли поряд з усною трансмісією, властивою фольклорним формам, існують й активно розвиваються інші форми передачі інформації, в тому числі й естетичної. Тривалий час усна традиція співіснувала з писемною, літературною, що, зрештою, призвело до їх взаємовпливу. Коли на одних етапах активно йшов процес проникнення фольклору в літературу, на інших переважала протилежна тенденція, проте обидва процеси властиві будь-якому періоду розвитку культури²⁴, і лише їх своєрідне співвідношення вирізняє той чи інший історичний етап. Для сучасного функціонування прозової творчості властивий досить відчутний вплив професійних форм, проте не лише літературних, але й кіно та телебачення. Через це оповідачі нерідко говорять, що той чи інший твір вони почули по радіо, прочитали у книжці або в газеті. Не розширюючи довільно в цьому разі меж фольклору, зазначимо, що для фольклориста ці випадки цікаві насамперед тоді, коли такий текст при відтворенні не просто механічно копіюється, а “включається” до сфери усного побутування, набуває рис і ознак, властивих місцевій традиції, і це виявляється не лише у мові та її діалектній забарвленості, але й в глибинній структурі твору, у збереженні лише тих рис першооснови, що відповідають канонам традиції.

Питання про вплив масових комунікацій на функціонування традиції видається непростим. Поряд із популяризацією та поширенням фольклорних надбань вони часом накладають негативний відбиток на життя фольклору. Особливо це помітно у царині казки, тих її текстів, що стали надбанням дитячої аудиторії. Зусиллями школи та дитячих видавництв набули популярності, чи принаймні стали відомими кожному пересічному носієві, казки про колобка (СУС 2022 В)²⁵, про ріпку (СУС 2044), про Котигорошка (СУС 312 Д), Кирила Кожум'яку (СУС 300) та ін., що посилено пропагувалися друком чи навіть включалися до шкільних читанок. Водночас дані про кількість фіксацій казок з цими сюжетами у ХІХ — поч. ХХ ст., здобуті з покажчиків, не свідчать про їх популярність у минулому сторіччі в українській традиції. Ці міркування підтверджуються не лише свідченнями носіїв про джерела тексту, а й мають текстологічне обґрунтування: варіантна палітра цих текстів надзвичайно збіднена. Переважна більшість їх поширена саме у тих варіантах, які тиражувалися друком. Тому навіть у тих осередках, де ще у ХІХ ст. побутовали, наприклад, тексти казок про рябеньку курочку зі складною кумулятивною композицією (див., напр., варіант, зафіксований О. Малинкою в с. Плоскому (нині Носівського р-ну Чернігівської обл.)²⁶, тепер не вдалося розшукати носіїв, які були б знайомі з такими варіантами казки, натомість текст зі спрощеною композицією може відтворити майже кожен житель села. Це спостереження набуває більшої показовості, коли врахувати, що у ХІХ ст. твори складної кумулятивної композиції були досить поширені (3 з 9-и фіксацій)²⁷.

Серед процесів, властивих сучасному побутуванню творів народної прози й відображених її поетикою, багато таких, які більш чи менш виразно виявляються не лише в українській, але і в ряді слов'янських казкових традицій. Серед них можна відзначити поступову втрату рядом казок рис фантастики, спроби казкарів дати реальне умотивування тих чи інших подій, завдяки чому казка наближається своїм характером до побутової, а деякі дослідники говорять навіть про зростання кількості реалістичних елементів у оповідних жанрах²⁸. Ця тенденція пов'язується зі змінами у художньому мисленні народу, що народжує потребу у реалістично-логічній мотивації "казкових персонажів та їх дій"²⁹. О. І. Шастіна відзначає, що психологічним обґрунтуванням такої мотивації є момент недовіри, який "стає більш відчутним при зіткненні казкаря з архаїчними образами та мотивами, що створюють деякий дисонанс з його сьогоденним сприйняттям світу"³⁰. Ця закономірність, спостережена у царині сучасної російської, точніше сибірської, оповідальної традиції, властива й українській. Так, наприклад, можна вказати на своєрідну видозміну традиційного сюжету СУС 327 С, F, що в українській традиції представлений варіантами казки про Івасика-Телесика. Відбувається своєрідна "побутовізація" цієї казки, аж до втрати фантастичних персонажів Баби-Яги і заміни її простою циганкою³¹. Таку тенденцію можна відзначити і в ряді інших сучасних записів казок. Однак інтенсивність вияву її, на наш погляд, не варто перебільшувати, адже значна частина текстів зберігає всі ознаки класичної фантастичної казки.

Інші тенденції, що також відзначаються багатьма дослідниками, — збільшення питомої ваги анекдотів у репертуарі дорослих³², перехід ряду казкових творів виключно до дитячого репертуару³³, а також певна активізація функціонування у зв'язку з цим казок про тварин у дитячій аудиторії³⁴.

Ще однією загальновизнаною рисою сучасної прозової традиції є осучаснення мови фольклорного твору. Проникнення нової лексики до художньої тканини казки, здавалося б, не таке просте, проте цю особливість відзначають дослідники окремих національних прозових традицій. Можна додати у зв'язку з цим, що нам довелося спостерігати й процес активного та досить нетрадиційного "обігрування" нових реалій у казці, що, на нашу думку, має на меті наближення її до світу сучасної дитини³⁵.

Поza увагою дослідників протягом тривалого часу лишалася неказкова проза (принаймні окремі її різновиди: битиці й бувальщини, що несли

відбиток міфологічних уявлень), оскільки такі риси світогляду вважалися остаточно “подоланими”. Через це вони вкрай обмежено відображені не лише в публікаціях, але й в архівних джерелах³⁶. Водночас дослідження сучасного стану традиції засвідчує існування у репертуарі носіїв текстів такого характеру. Посилення інтересу до їх фіксації відбулося в збирацькій практиці 70—80-х рр. М. Корзонюка, Л. Іваннікової, В. Давидюка, у матеріалах експедицій ІМФЕ НАН України. Їхні записи демонструють напрочуд добру збереженість сюжетного репертуару цих жанрів, які за останні півстоліття майже зовсім не зазнали впливу книжок та засобів масової комунікації, бо не були предметом тиражування. Їх функціонування значною мірою відзначається спонтанністю, природністю³⁷. Тим більший інтерес викликають сучасні записи, в яких можна відзначити не лише збереженість традиційних уявлень та сюжетів, а й текстову спорідненість із записами минулого. Так, наприклад, під час експедиції 1989 р. на Полтавщині було записано ряд битиць та бувальщин про вогняного змія, що його ще часом називають “мітлюю”³⁸. Розповіді такого типу фіксувалися тут наприкінці ХІХ ст. В. Милорадовичем³⁹. Порівняння цих записів, як і зіставлення здійснених у с. Плоскому на Чернігівщині оповідей про відьом, записаних наприкінці ХІХ ст. О. Малинкою та у 1994—1995 рр. експедиціями ІМФЕ, засвідчує досить значну збереженість традиції демонологічної прози. Що ж до ставлення різних носіїв до змісту цих оповідей, то воно неоднакове: від беззастережної віри в реальність зображуваного до різкого заперечення її⁴⁰. Іноді ж носій, який не вірить у реальність таких явищ і подій, водночас з неприхованим подивом розповідає про той чи інший випадок з свого життя, який “засвідчує” протилежне⁴¹.

Легенди та перекази, усні оповідання виявилися також зафіксованими досить спорадично, окремі їх види привернули значну увагу збирачів та дослідників⁴², інші ж записані лише самими носіями чи письменниками⁴³.

На жаль, не всі ці записи можуть бути повноцінно використані фольклористами з огляду на відносний ступінь автентичності ряду текстів, що підлягали редагуванню. Загалом же слід зазначити, що багато явищ, властивих розвитку неказкової прози, залишилося поза увагою фольклористів. Безпосереднє дослідження сучасності у її динаміці завжди було надзвичайно актуальним, проте й вкрай складним завданням, вирішення якого не завжди здійснювалося належним чином. Своєрідні “спалахи” традиції, помітну інтенсивність її творчого життя можна спостерігати у моменти надзвичайного напруження емоційного життя народу в години випробувань.

Одним з таких періодів стали роки Другої світової війни, що залишили значний слід в історії фольклору. Твори, народжені цією епохою, активно функціонували у 40-х роках, значну кількість їх зафіксовано й видано⁴⁴, проте плин часу залишає у пам’яті носіїв усе менше текстів, що відображають цю епоху, хоча й тепер майже кожна експедиція фіксує, принаймні, хоч невеличку їх частину. На жаль, міркування ідеологічного характеру, якими керувались збирачі, відбилися на повноті зібраного матеріалу. Тому лише в окремих зібраннях, зокрема Г. Дем’яна, М. Зінчука, можна побачити цей період, відображений очима вояків національно-визвольного руху, а не лише воїнів радянської армії.

Аналогічний процес активізації окремих ланок прозової традиції довелося спостерігати фольклористам нашого часу в трагічні дні Чорнобильської аварії. Спалах цей був досить нетривалим, через це більшість текстів залишились незафіксованими, проте дослідження їх, на наш погляд, могло б встановити глибокий зв’язок процесів новотворення з традицією. На жаль, у цьому питанні можна послатися лише на спостереження, зроблені при аналізі аналогічних явищ у фольклорі інших слов’янських та неслов’янських народів⁴⁵.

Українська фольклористика має унікальну можливість спостерігати процес побутування живої прозової традиції. Збагачена досвідом світової науки, оснащена сучасною технікою, навіть і за часів нинішньої економічної скрути вона має виконати своє історичне завдання — залишити нащадкам об’єктивне знання про нинішній стан розвитку фольклору.

У цій статті лише окреслено головні питання, що постають при розгляді сучасного стану прозової традиції. Детальний аналіз кожного з аспектів проблеми ще попереду.

Олеся БРІЩИНА

Київ

- ¹ Докладна бібліографія сягає більше трьох десятків позицій лише значних зібрань — збірок текстів, через те подати її повністю в цій статті неможливо. Водночас зазначимо, що ці джерела відображені у бібліографії покажчика сюжетів ("Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка" (Л., 1979), у монографії М. Гиряка "Українські народні казки Східної Словаччини" (Пряшів, 1983), у збірці сучасних записів українських казок, що готується видавництвом "Наукова думка". Кількість джерел значно збільшиться, якщо долучити до переліку й численні збірки, що подають тексти без вказівки на час та місце їх фіксації. Попри їх значну пропагандистську роль, безперечний вплив на долю усної традиції через посередництво друкованого слова, вони не можуть бути визнані науково вивіреною джерелом пізнання сучасних фольклорних процесів.
- ² Див., напр.: *Шмайда М.* Бувальщина. — [Свидник], 1966; *Шмайда М.* Народна проза. II. — Пряшів, 1970; *Ходили опришки / Передм., упор., прим. та словн. І. М. Сенька.* — Ужгород, 1983; *Народні оповідання / Упоряд., вступн. ст., прим. С. В. Мишанича.* — К., 1983; *Євшан-зілля: Легенди та перекази Поділля / Зібр. та впор. Петро Медведик.* — Львів, 1992; *Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібр. і впоряд. В. Сокіл.* — Львів, 1994; *Поліська дома: фольклорно-лінгвістичний збірник. Вип. I / Упоряд. В. Давидюка і Г. Аркушина.* — Луцьк, 1991.
- ³ Див., напр.: *Головаха І.* Фольклорна прозова традиція в сучасному селі на Чернігівщині (За матеріалами нових експедиційних записів) // *Нар. творчість та етнографія.* — 1995. — № 5—6. — С. 64—70.
- ⁴ Детальний перелік всіх прозових текстів, зафіксованих від українського населення Східної Словаччини протягом XIX—XX ст., див. *М. Гиряк.* Українські народні казки Східної Словаччини. — Пряшів, 1983. — С. 185—218. Див. також: *Українські народні казки Східної Словаччини. Т. 2—7 / Упоряд., післямова та комент. Михайла Гиряка.* — Братислава — Пряшів, 1968—1976.
- ⁵ *Оленський цвіт: Збірка української оповідальної творчості з Румунії / Записи, опрацювання, передмова та примітки д-ра філологічних наук Івана Ребошапки.* — Бухарест, 1978.
- ⁶ Про аналогічне явище в інших сферах суспільної свідомості вже йшлося (див. *Павличко С. Д.* Український романтизм: тяглість напрямку як естетичний тупик // *Доповідь на I Конгресі МАУ.* — К., 1990.
- ⁷ Це, зокрема, засвідчують матеріали останніх конгресів Міжнародного товариства дослідників оповідальної творчості (International Society for Folk Narrative Research), що відбулися у 1969, 1992 та 1995 роках (Будапешт, Інсбрук, Майсур). Про визнання фольклористами XX ст. ряду фольклорних форм, що поширюються в письмовій формі, див., напр.: *Alan Dundes.* Defining Identity through Folklore // *Alan Dundes.* Folklore Matters. — The University of Tennessee Press. — Knoxville, 1989. — P. 2. Дослідження та видання сучасного фольклору, в тому числі й прозового, активно здійснюється російськими фольклористами. Не претендуючи на докладність, наведемо лише окремі доволі показові публікації такого характеру: *Фольклор и культурная среда ГУЛАГА / Сост. В. С. Бахтин и Б. Н. Путилов.* — СПб., 1994; *Неслюдов С. Ю.* После фольклора // *Живая старина.* — 1995. — № 1. — С. 2—4.
- ⁸ *Viera Gašpariková.* Slovenska ľudova prósa a jej súčasné vývinové tendencie. — Bratislava, 1988. — S. 344.
- ⁹ У даному випадку користуємося спостереженням Г. Довженок, зробленим з приводу українського дитячого фольклору (на жаль, не маємо змоги дати більш докладне посилання на текст, оскільки робота ця, як і багато інших фольклористичних праць сучасних дослідників, чекає на спонсорів видання).
- ¹⁰ *Чарівна торба. Українські народні казки, притчі, легенди, перекази та прислів'я, записані від М. І. Шопляка-Козака.* — Ужгород, 1988. — С. 8.
- ¹¹ *Там само.*
- ¹² *Гиряк М.* Українські народні казки Східної Словаччини. — С. 163.
- ¹³ *Оленський цвіт.* — С. 5.
- ¹⁴ Пор. аналогічне спостереження, зроблене на матеріалі традиційної англійської казкової традиції: "...вмирають не казкари та їхні казки, а скоріше традиційний контекст та слухачі таких оповідей" (Harvey, Clodagh Brennan. Contemporary Irish Traditional Narrative: The English Language Tradition. — University of California Press. — Berkeley — Los Angeles — Oxford, 1984. — P. 3. (University of California Publications. Folklore and Mythology Studies. — Vol. 35).
- ¹⁵ *Зачаровані казкою: Українські народні казки Закарпаття в записах П. В. Лінтура / Упоряд. І. М. Сенько та П. В. Лінтур.* — Ужгород, 1984; *Казки одного села / Запис текстів, післямова та примітки П. В. Лінтура.* Упоряд. Ю. Д. Туряниця. — Ужгород, 1979.
- ¹⁶ *Золота вежа: Українські народні казки, легенди, притчі, перекази, загадки та приповідки / Передмова, упоряд., запис та підготовка текстів, словник С. Г. Пушика.* — Ужгород, 1983.
- ¹⁷ *Чарівна торба.* — Ужгород, 1988.
- ¹⁸ *Особистий архів збирача.* Див. також: ІМФЕ, ф. 14—3, од. зб. 1245.
- ¹⁹ *Чарівна квітка: Українські народні казки з-над Дністра / Зап. та впоряд. М. Зінчук.* — Ужгород, 1986.
- ²⁰ *Особистий архів збирача.*
- ²¹ *Добра наука: Українські народні казки, записані від Д. І. Юрика / Зап. текстів, упоряд., вступ. ст. І. В. Хланти.* — Ужгород, 1995.

- ²² Список казкарів та характеристику їх репертуару див.: *Гуряк М.* Українські народні казки Східної Словаччини. — С. 219—238.
- ²³ Оленський цвіт. — Бухарест, 1978.
- ²⁴ Пор. міркування Д. Бен-Амоса про те, що "чистота" усної традиції часто порушувалась передачею тексту через писемні джерела (див.: *Dan Ben-Amos. Toward a Definition of Folklore in Context // Journal of American Folklore.* — 1971. — Vol. 84. — P. 9.
- ²⁵ Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. — Л., 1979. (Скорочено: СУС).
- ²⁶ Сборник материалов по малорусскому фольклору / Собр. Ал. Н. Малинка. — Чернигов, 1902. — № 101.
- ²⁷ Див. СУС. — С. 383.
- ²⁸ *Росица Ангелова Георгиева.* Континуитет и промени в фолклорната проза // Български фолклор. Год XIII, 1987, кн. I. — София. — С. 19. Див. також: *Viera Gašpariková*, цит. праця.
- ²⁹ *Шастина Е. И.* Сказки, сказочники, современность. — Иркутск, 1981. — С. 49.
- ³⁰ *Там само.* — С. 43.
- ³¹ "Івасик-телесик" (зап. Л. В. Іваннікова 26 січня 1989 р. в с. Гнідині Бориспільського р-ну Київської обл. від М. Ю. Борисенко, 1914 р. н.) — ІМФЕ, ф. 14—3, од. зб. 1226, арк. 23—24.
- ³² *Шастина Е. И.* Сказки, сказочники, современность. — С. 43.
- ³³ *Там само*, див. також: *Гуряк М.* Українські народні казки Східної Словаччини. Т. 6. — Братислава, 1978. — С. 279.
- ³⁴ Казкі ў сучасних запісах (Уклад. тэкстаў, уступ. артыкул і камент. К. П. Кабашнікава, Г. А. Барташэвіч; Паказ. сюжетаў Л. П. Барабанавай. — Мінск, 1989. — С. 7.
- ³⁵ Див., напр., ["Казку про лисицю та вовка"] / Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ (далі скорочено: ІМФЕ), ф. 14—5, од. зб. 519, арк. 26—30 — текст і магн. запис (зап. О. Ю. Бріщина 23 липня 1989 р. в с. Бацманах Роменського р-ну Сумської обл. від О. Ю. Косаренко).
- ³⁶ *Шмайда М.* Бувальщина; *Шмайда М.* Народна проза. II; Поліська дома: фольклорно-лінгвістичний збірник. Вип. I. Серед архівних матеріалів слід відзначити прекрасні записи Г. Колісниченко (див. ІМФЕ, ф. 14—3, од. зб. 66).
- ³⁷ Українська фольклористика за останні півстоліття не досліджувала ці процеси. Крім згаданих публікацій М. Шмайди, які не були відомі широкому колу читачів, ці тексти майже не друкувалися. Певною мірою міфологічна проза досліджувалася та збиралася лише російською фольклористикою: *Померанцева Э. В.* Мифологические персонажи в русском фольклоре. — М., 1975. Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири / Сост. В. П. Зиновьев. — Новосибирск, 1987. Лише наприкінці 80-х років з'явилися нові дослідження в цій галузі. Див., напр.: *Давидюк В. Ф.* Українська міфологічна легенда. — Львів, 1992.
- ³⁸ Див.: ІМФЕ, ф. 14—5, од. зб. 520, арк. 1—3 — текст та магн. запис.
- ³⁹ *Милорадович В.* Заметки о малорусской демонологии // Киевская старина, 1899. Т. I XVI, июль. — С. 396—397. Можливістю зробити це спостереження завдячуємо Г. Шевчук.
- ⁴⁰ Див., напр., розмірковування О. М. Литовки з с. Тернівщини Лубенського р-ну Полтавської обл. про неможливість відьомського перетворення жінки на іншу істоту (ІМФЕ, ф. 14—5, од. зб. 518, арк. 15—16 — текст і магн. запис).
- ⁴¹ Див. розповідь О. І. Заець, 1938 р. н., з с. Литвяків Лубенського р-ну Полтавської обл. Ф. 14—5, од. зб. 521, арк. 36—38 — текст і магн. запис.
- ⁴² Див. зб.: *Ходили опришки; Народні оповідання; Поліська дома; Євшан-зілля; Писана керниця; В. Сохіл.* Народні легенди та перекази українців Карпат. — К., 1995.
- ⁴³ *Яворієвський В.* Вічні Кортеліси. — К., 1983; 33: голод. Народна книга-меморіал / Авторі-упорядн. Л. Г. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991.
- ⁴⁴ Див., напр.: *Хланта І. В.* Український фольклор Великої Вітчизняної війни: Бібліографічний покажчик (1945—1985). — Ужгород, 1986.
- ⁴⁵ *László Kurti.* The Politics of Joking: Popular Response to Chernobyl // Journal of American Folklore. — Vol. 101. — July — September. — 1988. — N 401. — P. 324—334.

СТІНА НЕЗРУШИМА

Оранта з Софійського собору в Києві

Народ:

Стіна незрушима!
Вже тисячу літ
підносиш руки нетлінні:
очі світяться жахом,
а губи — в мовчазнім молінні.
Скільки наїзників серед храму
німіло перед твоєю красою,
а яничари билися в груди
перед тобою.
Скільки лихоліть перекотилося
по твоїм серці, Оранто!
Негоди його стиснули
колочим вінцем аканту.
Довгі століття кришилися

під твоїми стопами:
лудніла в ранах земля,
котився стогін степами.
Але ти — Стіна незрушима,
а ми — твій народ, синьшата!
Під твоїм омофором —
наша хата.
Не дозволяй, щоб чорна рілля
далі двигала жорна долі,
вже наплакали очі повні відр
чорного болю.
Випроси в свого Сина дар чудесний,
щоб по страстях засяяли нам
воскресні весни!

Віра Вовк // "Золотий гаміт". — К., 1991.